
Pestis és birodalom a kora-újkori Mediterráneumban. Az oszmán tapasztalat, 1347–1600

Az utóbbi tíz évben a pestis kutatása a molekuláris régészet és a genetika eszközeivel komoly sikereket ért el. Különösen jelentős, hogy egy XIV. századi emberi maradványból vett pestisbaktérium genomját 2011-ben rekonstruálni tudták. A világon három nagy pestisjárvány volt: a Justinianus kori pestis (541-től kb. 750-ig); a feketeahalál (1346–1353, amely még századokig elhúzódott); és a hongkongi járvány 1894-ben. *Nükhet Varlik*, a New Brunswick-i Rutgers Egyetem tanára, számos amerikai és török ösztöndíj tulajdonosa főleg a második világjárvánnyal foglalkozott. Megállapította, a feketeahalál kutatásában Európa jár elől. Más kontinensek járványairól hiányos a tudásunk. A tudományos munkák főleg a járvány kitéréséről szólnak, az elhúzódó szakasszal kevésbé foglalkoznak. A tudósok a londoni (1665) és a marseille-i járványt (1720–1721) tekintik a betegség lezárásának, holott a pestis folytatódott Oroszországban az 1770-es években, és az Oszmán Birodalomban még a XIX. században is. A hagyományos gondolkodás különbséget tesz a keresztény és muszlim (a nyugati és keleti) társadalmak pestissel kapcsolatos tapasztalatai között. Pedig egységben kellene nézni a Mediterráneumot. A második járvány oszmán eseményei még nincsenek feltárva. Az egyetlen alapos feldolgozás *Daniel Panzac* könyve 1985-ből, amely csak az 1700–1850-es évekről szól. A késő középkor és kora újkor homályban maradt.

A betegség a birodalom növekedésével együtt terjedt. A pestist hajlamosak a történészek a globalizációhoz kötni, pedig a birodalmak régen is magukkal hurcolták a járványokat a kapcsolataik révén. A pestis ugyanúgy cirkulált a hálózatban, mint az áru, ember, állat,

vagy az eszmék. Az Oszmán Birodalom kereskedelmi hálózata összekapcsolta egymással a Kaukázust és Közép-Ázsiát, Kis-Ázsiát, az Arab Félszigetet, Perzsiát, Észak-Afrikát, és a Mediterráneumot. E hálózat mentén szabad útja volt a pestisnek.

A pestis fertőző betegség, a *Yersinia pestis* baktérium okozza. A nyirokcsomókat támadja meg, gyulladást és fájdalmas duzzanatot, „bubót” okoz az ágyékban, hónaljban és a nyakon. Gyakran kíséri láz, hidegrázás, fejfájás, kimerültség. A bubópestis 40–70 százalékban halálos. Ma időben antibiotikummal gyógyítható. A tüdőpestis esetén a baktérium a véráramban elszaporodva szépszist és 24 órán belül halált okoz. Cseppfertőzés útján terjed. A pestis ma is pusztít az USA-ban, Közép-Ázsiában és Madagaszkáron. A pestis fővárosa Isztambul volt, ez a város magához vonzotta az árukat, embereket, a tőkét, a tudást – és a betegséget.

A periodizációt Varlik az oszmán terjeszkedés dátumai, és a nagyobb pestisjárványok időpontjai szerint határozta meg, mivel a kettő összefüggött. A levéltári források mellett felhasználta szentek életrajzait, jogi és orvosi feljegyzéseket, költeményeket, az utazási irodalmat, valamint bizánci, mameluk, örmény, velencei forrásokat, és a tudományos szakirodalmat. A könyv három részből áll. Az elsőben a pestis oszmán tapasztalatairól és a történetírásról ír. A másodikban a pestisjárványok és az oszmán hódítások összefüggését tárja fel. A harmadik részben megmutatja, hogyan hatottak a járványok az oszmánok gondolkodására.

A pestis története és történetírása

A pestis állatról emberre terjedő betegség. Kórokozóját elsősorban rágcsálókön élőködő ízeltlábúak terjesztik. A járvány lassan fejlődik ki, s ha elérte a tetőpontját, rövid időn belül megszűnik. Isztambulban tavasszal indult, nyáron tetőzött, és őszre visszavonult. Ezután hullámokban ismét visszatért. A fertőzést terjesztő bolha gazdaállata lehet a macska, nyúl, kecske, szarvas, teve, hiéna, menyét, a rágcsálók közül a patkány, mezei egér, prérikutya, földi mókus, ugróegér, mormota és a vándormadarak, például a fehér gólya. A leggyakoribb gazdaállat a patkány. A fekete patkány a hosszú farkával meg tud

kapaszkodni a háztetőkben is, míg a barna patkány a pincékben és a csatornáknak él. Az első és második járványban a fekete terjesztette a pestist. Az állatot Indiából hurcolták be a hajók a Közép-Keletre és a Mediterráneumba. A XI–XIII. században igen sok patkány élt Európában. Ma a legtöbb a Fekete-tenger mellékén és a Mediterráneumban található. Egy elszigetelt patkánypopulációban akár száz évig is fennmarad a pestis kórokozója.

A patkány addig szaporodik, amíg ennivalót talál. Már pedig a városi szemétkben könnyen hozzájut az élelemhez. *Evlja Cselebi* XVII. századi török utazó leírja, hogy az utcákon sokfelé látott dögölt patkányokat, de Muszban, Szarajevóban és Kassán nincs patkány és nincs járvány, mert – írja – ezeket a városokat varázslat védi. A kórokozót a svájci születésű francia bakteriológus, *Alexandre Yersin*, a Pasteur Intézet kutatója mutatta ki 1894-ben, ő jött rá, hogy elődleget hordozói a patkányok. *Paul-Louis Simond* francia biológus pedig felfedezte, hogy a bolhák a betegség terjesztői. A *Yersinia pestis* a hordozó állat belső szervein él (enterális baktérium). Az eredete Dél-Ázsiába, a Csinghaj-Tibet fennsíkig követhető vissza. Idővel újabb változatai alakultak ki. A pestis baktériuma felszaporodik a bolha belében, és állandó evésre készíti. A harapásával a baktériumokat belepréseli az újabb áldozat véráramába. A bolha az állatokon kívül megél a gyapjún, szőrmén, gabonatörmeléken, még a talajon is. 24–27 °C fok és 40 százalék alatti páratartalom az ideális számára. E tényezők okozzák a pestisjárványok szezonális kitörését. A patkány pusztulása után a bolhák új gazda után néznek. Nagy patkánypusztulás esetén ezért szökik fel hirtelen az emberek fertőzöttsége. A tetű (*Pediculus humanus*) is terjeszti a pestist.

A kora újkori társadalmakban igen sok volt a bolha. *Evlja Cselebi* írja, hogy egy-két tetű, bolha mindenkin van. Aleppó utcáin sétálva egy rakás bolhát szedhet össze az ember. A ritkán mosott ruhákban megmaradtak az élősök. A ruhanemű drága volt, ezért még a halottak ruháit is viselték, vagy eladták a híres isztambuli *bolhapiac*on. Az 1812-es pestisjárványban elhunyt 150 ezer ember személyes holmija mind a bolhapiacra kötött ki. Az emberek arzénrel, macskával próbáltak védekezni, levágták a hajukat, szakállukat, és olajjal kenték

a testüket. Azt nem vették észre, hogy kapcsolat van a halott testen észlelt bolhacsípés, a patkányok és a pestis között. Maga az ember volt a legfőbb terjesztője a pestisnek. A háborúk, a katonák, a mekkai zarándokok, az utazó hivatalnokok mind-mind magukkal hurcolták a betegséget, mint ahogy a nagyobb népmozgások is, például a XV. század végén az oszmán földre érkező 15–20 ezer ibériai zsidó. Óriási tömegeket mozgatott meg a kereskedelem, így a patkányok, bolhák is messze eljutottak. Hiába tartottak macskát és menyétet a hajókon, biztosan maradt patkány a gabonaszállítmányban.

A pestisbaktérium a vad rágcsálókon is megél, de ez az ember számára nem fertőző (enzootikus patogén). Ha azonban a vad rágcsálók érintkezésbe kerülnek házi patkányokkal, súlyos járványokat okoznak. Az emberek úgy hitték, az üstökös járvány kitörését jelzi. 1577-ben baljóslatú jelzései miatt bezárták az isztambuli csillagvizsgálót.

A XV–XVI. században az oszmán tudósok és krónikák nem említik a pestist, talán azért, mert 1330 és 1350 között megszakadt az élet folyama. Pedig a korai Török Emirátus egészségügyi intézményeket, orvospépzést, oltási kampányt szervezett. A szerzők török nyelven írtak, az arab nyelvű orvosi anyagot figyelmen kívül hagyták. A XVII. században már leírták a tüneteket és a kezelést is. Ekkor vált a történetírás témájává a betegség. A pestis történetével foglalkozó történetészek az 1970–80-as években: *Daniel Panza, Süheyl Üver, Noel Biraben, Michael Dols* és *Lawrence Conrad*. Újabb munkák *Heath W. Lowry* és *Uli Schamiloglu* könyvei 2003 és 2004-ből.

A XVIII. században nyugaton visszavonult a pestis, az oszmánoknál tovább pusztított. Ezért gondolták nyugaton, hogy a birodalommal szemben cordon sanitaire-t kell emelniük. Felvetődött a kereszténymuszlim, a nyugat–kelet ellentétének kérdése. *Jean-Noel Biraben* szerint ennek oka legfőképpen a vallás, és az, hogy nem vesszük észre, ugyanahhoz a mikrobazónához tartozunk, és ugyanabban az orvosi tudásban osztozunk. A „fatalista török” fogalma is vitát keltett. *Busbecq* Habsburg-követ több nyelven kiadott munkája (1554–1562) nyomán elterjedt Európában, hogy a muszlimok passzívan fogadják a járványt, nem menekülnek Allah akarata elől. Pedig sokan elmenekültek a fertőzött környékekről. Szulejmán szultán is fatalista volt. A „fatalista

törökök” toposzt *Pierre Belon* francia (1515–1547) és *Salomon Schweigger* Habsburg diplomata is (1608) terjesztette. *Ottaviano Bonvenceni* utazó (megh. 1623) leírja, hogy a törökök azért vásárolnak az ócskapiacra, mert hiszik, hogy a sorsukat úgysem kerülhetik el. *Tommaso Alberti* itáliai kereskedő bizarnak találja a fertőző ruhák újra felhasználását. *Paul Rycaut* menekülésre biztatja az embereket járvány idején. Munkája, a *The Present State of the Ottoman Empire* (1670) fontos olvasmány lett Európában, tudjuk, *John Locke* is olvasta. *Defoe* az előre elrendeltség nézetét hirdeti A londoni pestis című munkájában 1722-ben. A pestis Londonban még 1665-ben, a Baltikumban 1709–1713-ban és Marseille-ben 1720–1721-ben is pusztított. Az európaiak képzeletében a pestis a törökökhöz kötődött. A Nagy Enciklopédiában *Louis de Jaucourt* azt írta, a fertőzés a szaracénoktól, araboktól, móroktól és törököktől jön, s azért konzerválódik, mert predesztinációs felfogásuk miatt nem védekeznek ellene. Ez a sztereotípiája ma is része Európa identitás tudatának.

A hírhedt feketehalálnak (1347–1453) a *Yersinia pestis* volt a kórokozója. Kelet-Ázsiából indult pusztító útjára, és tengeren és a karavánutakon érkezett Európába. 1973-ban *Le Roy Ladurie* francia történész megállapította: a glóbusz a XIV–XVII. században már egységessé vált a betegségek tekintetében. Egy történet szerint a pestises mongol hadsereg Kaffa ostrománál bedobálta a halottait a várfalon, így fertőződtek meg a genovaiak. *Benedictow* feljegyezte, 1347-ben Konstantinápolyban tört ki a járvány, és gyorsan átterjedt az égei-tengeri szigetekre és Thesszalonikire. A leginkább sújtott terület Anatólia volt. A krónikás szerint Trapezunt városában öt emberből egy élte túl a pestist. A járvány elérte Bagdadot, Burszát és Tábrizt. Az utazók a karavánszerájokban egymásnak adták a fertőzést. *Seyyad Hamza* XIV. századi költő elégiában siratta elvesztett gyermekeit. Varlik városról városra követte a feketehalál terjedési irányát, ehhez térképet is mellékel. Megállapította: tengeren gyorsabban terjedt, mint szárazföldön; Anatóliában a partokról haladt a szárazföld belseje felé; a járvány keletről nyugatra tartott; képes volt alkalmazkodni a hegyvidékhez is.

A pestis első hulláma idején az oszmán állam még csupán egy kis emírség volt a Bizánci Birodalom déli szélén. A XIV. század közepén az oszmánok elérték a Dardanellákat, és nagy területeket birtokoltak a Márvány-tengertől délre és keletre. A pestis az egymással érintkező oszmánok és bizánciak között szabadon terjedt. *Gibbons* angol történész úgy vélte, a betegség megkönnyítette az oszmánok hódításait, mert legyengítette a Balkán és Anatólia népeit (1916). Mások szerint a közép-ázsiai eredetű pestis kevésbé betegítette meg az ugyanonnan származó nomád turkománokat. Várlik másként látja: az oszmán terjeszkedés nem a feketehalálnak tulajdonítható, ellenkezőleg, a járvány volt az oszmán terjeszkedés következménye.

A feketehalál hirtelen jött, gyorsan elmúlt, de visszatért, és ismétlődött évszázadokon át. Bizánci források tíz hullámát jegyezték fel 1347 és 1453 között. Többnyire Konstantinápolyból indult ki, és Velencét, Genovát, Raguzát, Alexandriát, a Peloponnészosz déli partvidékét, Ciprust, Krétát, Korfut, Thesszalonikit érintette. A fertőzést genovai hajók vitték végig a fekete- és a földközi-tengeri partokon. Az 1408-as járvány Konstantinápolyban tízezer életet követelt. Egy mauzóleum 1380-as felirata egy bej öt, pestisben elhunyt, gyermekéről szól. 1417-ben különösen súlyos volt a helyzet a fővárosban. Ekkor halt meg Anna orosz hercegnő és I. Bajezid szultán három fia. A járvány következő csapása 1429–1430-ban érte Egyiptomot, Szíriát. Súlyosan érintette Burszát és ismét Konstantinápolyt. (A szerző részletesen beszámol a tíz pestishullámról.) A feketehalál általában 10,6 évenként bukkant fel Konstantinápolyban és a Peloponnészoszon. A járvány ugyanazon időben jelentkezett Konstantinápolyban, Velencében, Genovában, annak bizonyítékaként, hogy igen élénk kereskedés kötötte össze őket.

1453-ban megváltozott a helyzet. Konstantinápoly elfoglalása után már nem hullámokban érkezett a betegség, hanem másfél századon át állandóan jelen volt. Ennek magyarázata az oszmánok terjeszkedése, hosszú XVI. századuk (1453–1600) sok változása, a városiasodás, a lakosság mobilitása, a központosított birodalom adminisztrációs, katonai és kereskedelmi hálózatának kialakulása. A pestis felbukkanásai között egyre kevesebb idő telt el, és mind nagyobb területet érintett. Három szakaszt lehet elkülöníteni: 1453–1517-ig, 1517–1570-ig és 1570–1600-ig.

1453–1517

A két évszám Konstantinápoly elfoglalását és a mameluk területek bekebelezését jelöli. 1453 nemcsak a Bizánci Birodalom végét jelentette, hanem az oszmánok egyetemes szuverenitás iránti igényének megerősödését is. *Kritobülosz* görög történétírótól tudjuk, Isztambulban 1467-ben naponta több mint hatszázan haltak meg, sokan elmenekültek, kihalt a város. 15–20 ezer volt az áldozatok száma. Ez az agresszív hullám elérte Franciaországot, Itáliát, Közép- és Észak-Európát, a Dél-Balkánt, Gallipolit és a Dardanellákat. 1472-ben súlyos csapást mért Velencére, Szerbiára és Ruméliára. Lesújtott az oszmán hadseregre, a janicsárokra. A pestis végül 1476 tavaszán halt el. Ez a járvány – a korábbiaktól eltérően – nyugatról tartott kelet felé. 1491-ben újra rátört Isztambulra. Firenzei utazók adnak hírt a pestisről Nyugat-Anatóliából, Isztambulból, Burszából, Rodoszról, Ciprusról, Kairóból és Alexandriából. Isztambulban 1501-ben 25 ezren haltak meg. Velencében naponta hétszáznál is több volt a halottak száma. Dúlt a pestis Gallipoliban, Edirnében, Szkopjében és az égei-tengeri szigeteken. Ezután a járvány 1511-ben jelent meg újra Isztambulban. 1513-ban 15-20 ezren haltak bele. Szíriából és Kairóból is súlyos veszteségekről számolnak be a velencei források. A raguzai gabona-szállítmányok vitték magukkal kelet felé a pestis kórokozóját. A járvány szíriai és egyiptomi terjedéséhez hozzájárult az oszmán–mameluk háborúskodás 1485 és 1491 között.

Bursza története is a pestis terjedése és a városi fejlődés közötti összefüggést bizonyítja. Burszát 1326-ban foglalták el az oszmánok, és 1402-ig ez volt a fővárosuk. Orhán, I. Murad és I. Bajazid szultánok idején (1324–1402) fontos város volt számos köz- és vallási épülettel, kórházzal, fürdővel, karavánszerájjal. Piacán perzsiái, egyiptomi, szíriai, indiai és orosz árucikkek cseréltek gazdát. A pestissel még nem találkozott lakosság és az idegen kereskedők magukkal hozták a betegséget. 1429–30-ban beteg volt az egész város, mint ahogyan Edirne is.

Konstantinápoly lakosságát legyengítették a pestisjárványok, az 1453-as oszmán ostrom, és az 1456-os járvány. II. Mehmed betelepítésekkel ellensúlyozta a népességhiányt, később a kereskedők, kéz-

művesek már szívesen jöttek a fővárosba. Isztambul vízvezetékét, kövezett utakat, közbiztonságot, kórházakat, tiszta utcákat kínált. A járvány 1517-ig tíz évenként jelentkezett, ez után pedig még gyakrabban.

Második szakasz, 1517–1570

Ekkor a járvány három hullámban tört rá az Oszmán Birodalomra: 1520–1529, 1533–1549 és 1552–1568 között. 1516–1517-ben Szíria és Egyiptom oszmán fennhatóság alá került, és a népesség növekedése aktivizálta a pestist. Isztambult utak kapcsolták össze a Perzsa-öböllel, Irakkal, a Kaukázussal, Közép-Ázsiával, a Vörös-tengerrel, az Indiai óceánnal – és a pestis terjedhetett.

A mediterrán államokat kétségkívül kimerítette a feketehalál. Az oszmánok a XV. században sorra foglalták el Velence gyarmatait, és ellenőrzést szereztek az Adriai és Égei-tengeren. Korábban a mameluk állam Velencével szövetségbe elzárta a vörös-tengeri kijáratot, és ezzel a keleti árucikkeket az európaiak elől. Vasco da Gama 1497-es, Afrikát megkerülő hajóútja következtében a keleti kereskedelem a portugálok kezébe került. A meggyengült mameluk államot elfoglalták az oszmánok. Szelim szultán uralma alá hajtotta Szíriát (1516) és Egyiptomot (1517), majd a 30–40-es években Észak-Irakot, Bagdadot, Bászrát, Jement, a keleti földközi- és a vörös-tengeri kikötőket. Így már szabad volt az út a Perzsa-öböl és az Indiai-óceán felé. A távolsági kereskedelem magával hurcolta a pestist.

A járvány első hulláma 1520 és 29 között tartott. Érintette a Mediterráneumot, Edirnet, Isztambult, Európát, Angliát, Skandináviát, Oroszországot, a Balkánt. Jelen volt Magyarországon is. Két évvel később az itáliai kikötőket sújtotta. 1520-ban pestisben meghalt I. Szelim. Szulejmán Magyarország ellen indult, és 1521-ben bevette Nándorfehérvárt. Lehetséges, hogy Magyarországra az oszmán hadsereg hurcolta be a betegséget. 1522-ben az oszmánok hódoltatták Rodoszt. Egyiptom elfoglalása (1517) rendkívül fontos volt a Kairóból érkező gabonaszállítmányok miatt. A gabonával együtt érkeztek a patkányok és bolhák, ezúttal déli-északi irányban. Valahányszor kitört a pestis Isztambulban, átterjedt Egyiptomra, és fordítva.

Második hullám, 1533–1549. A járvány ezúttal Velencére, Szíriára és Ciprusra csapott le. Velencében 1532–1533-ban igen súlyos volt. Isztambulban 1533 nyarán naponta ötszáz áldozatot szedett. Végigseper a Balkánon, Anatólián, Egyiptomon, és megjelent a Kaszpi-tenger déli partjainál, majd Perzsiában. Oszmán földön a járvány ezután 1549-re megszűnt, és az új oszmán hódítások irányában terjedt. A nagy népsűrűségű Anatóliában pusztított. Nyolc város, például Konya, Aleppó lakossága haladta meg a tízezer főt. Ezek a városok jelentették a félmillió Isztambul ipari hátterét. Az állam által őrzött karavánutak kötötték össze őket. A „járművek” tevék, lovak, szamarak, öszvérek és ökrök voltak, mind hordozói a pestisnek.

A harmadik hullám

1552-től 1568-ig tartott. Ekkor szinte nem volt szünet, a járvány állandóan jelen volt. A Földközi-tengeren a kalózok is hordozták a pestist. 1553–1554-ben Isztambul, Bursza, Edirne, a Balkán, a fekete-tengeri térség, 1555-ben Aleppó és környéke szenvedett tőle. 1560–1561-ben ismét Isztambul volt az áldozat, 1562-ben Edirne, Budapest (sic!) és újra Isztambul, 1564-ben Aleppó, Isztambul, Thesszalóniki és 1565-ben az anatóliai Karaman tartomány volt az útja a járványnak. Az emberek menekültek, nem volt húsellátás, egész vidékek haltak ki.

1520–1568 között tíz évből nyolc évben jelen volt a betegség a birodalomban. A pestis baktériuma előtt kelet–nyugati és észak–déli irányban is szabad volt az út. Erzurumban elhalasztották az adózók számbavételét, mert nem volt kit adóztatni. A cancai bányákat és a birodalmi pénzverőt 1578-ban bezárták a pestis miatt. 1579-ben az egész birodalom beteg volt, és Irak, Bászra és Bagdad is szenvedett. 1581-ben pestist jelentettek Boszniából, Hercegovinából és a fekete-tengeri kikötőkből. 1568-ban Isztambulban három hónap alatt 80 ezer ember halt meg. Nem volt, aki a szultáni palota kertjét és lovait gondozza. A hajók nem mertek kikötni, rendelettel kellett kötelezni őket, hogy rakják ki a szállítmányaikat. 1590-ben lanyhult a járvány, de Algériában, Tuniszban pusztított. 1594–1595-ben Krétát, Ciprust, 1596-ban Szíriát, Azerbajdzsánt, Bagdadot és az arab félszigetet sújtotta a betegség,

és nem kímélte Isztambult. A pestis még 1598–1599-ben is jelen volt. 1570–1600 között követelte a legtöbb áldozatot.

Nükhet Varlik az utolsó fejezetben azt vizsgálta, hogyan fogadta az oszmán társadalom a járványokat. A késő középkori magatartás drámaian megváltozott a XVI. század folyamán. Korábban természetfölötti csapásnak gondolták a pestist, most már a levegőt, szennyet, piszkot okolták. A szerző kifejezésével a betegség *naturalizálódott*. Korábban a fejekben keveredett a tudás és a mítosz, most orvosi eszközöket és módszereket kerestek a gyógyításra, vagyis a pestis *medikalizálódott*. Végül pedig kialakultak a követendő normák a betegséggel kapcsolatban, azaz a magatartási normák *kanonizálódtak*. Szerzőnk e szempontok szerint vizsgálódott.

A késő középkori oszmán mentalitás szerint mennyei végzés bocsátotta rá az emberekre a „haláleső”-t, mert a királyok kapzsiak, a hívek képmutatók, a társadalom erkölcstelen (Seyyad Hamza verse, 1348). Büntetésnek tartották a betegséget. A korai oszmán krónikák ég-küldte csapásnak, az apokalipszis jelének vélték a pestist, amely az iszlám millennium idején, a XV. század végén fog bekövetkezni. Erről írnak *Oruc és a Yazicioglu testvérek* az 1400-as évek második felében. Egy krónikás a házasságtörést tartotta a pestis okának. A betegség tehát akkor sújt le – vélték –, ha az ember átlépi az erkölcsi határokat.

A XVI. század előtt nem volt a betegségeknek rendszertani besorolása, gyógymódja, az ismeretek zavarosak voltak. A XVI. században rendszerezettebb lett a tudás, felismerték a pestist, és pontosan leírták. Az ismereteket az állam rendelkezésére bocsátották. A pestis kezelése a szentek illetékességéből az állam és az egészségügyi intézmények kezébe kerül. Először a pestis etimológiáját, okát kutató munkák születtek (*Ilyas bin Ibrahim, Tasköprizade, Almosnino*). Az okok között első az isteni akarat, azután a mennyei hatalmak, a csillagok, majd a romlott levegő, maguk az emberek és az állatok következtek. Már a fertőzés is szerepelt az okok között. A gyógymódok: az alvás, szex, evés mérséklése; véreztetés, purgálás, a bubó megköpölyözése. Gyógyszerként egy ópium tartalmú szert, vagy a terra sigillátát ajánlották. A tömeg citromot, ecetet használt. *Bidlisi* és *Tasköprizade* értekezései

nagy számban forogtak közkézen. Az állam tudott az eredményekről, számon tartotta az elhunytak számát, intézkedtek a városok tisztasága érdekében; igyekeztek gyorsan eltemetni a holtakat, az elhullott állatokat. A medikalizáció folyamán az irodalomban az isteni döntés és a szentek szerepe elhalványodott, eltűnt. A pestis gyógyítása a XVII. század közepén már a politikai hatalom kezében volt.

A társadalom magatartása is változott a pestissel szemben. Bizonyos viselkedési elvekhez tartották magukat az emberek, ezeket leírták, és a fő jogtudós jóváhagyta, kanonizálta őket. Fontos kérdés volt, hogy mi a helyes járvány idején: elmenekülni vagy otthon maradni. Számos szerző szerint a muszlim jog és vallás megengedi a menekülést, mások szerint ez szembe szegülés Isten akaratával. *Idris-i Bidlisi* (meghalt 1520-ban) arról a kényes viszonyról írt, amely Isten akarata és az ember szabadsága között van. Ő jogosnak tartotta a menekülést. Tasköprizade a korszak jogi és orvosi ismereteinek szintézisét alkotta meg. Ő is a menekülés mellett foglalt állást. Szerzőnk számos adatot talált rá, hogy a vallástudósok, az adómentes askeri osztály, sőt a szultánok is elmenekültek a helyszínről járvány idején.

A menekülés legalizálása mellett sokat tettek a városi higiéne és a közegészségügy fejlesztése érdekében. Rendezték a temetéseket, gondot fordítottak a tisztaságra, szabályozták az orvosi gyakorlatot, rendszereztek az adatokat. Az európaiak azt hitték, semmit nem tesznek a pestissel szemben. A rendeletekből látszik, hogy az állam hatalma korlátlan volt az alattvalók egészsége fölött is.

Járvány idején a XV–XVI. század fordulója óta naponta feljegyezték a városkapunál, hány halottat vittek ki, hány volt pestises. Reinhold Lubenau gyógyszerész szerint 1587-ben három hónapon át napi nyolcszáz halottat vittek a falon kívülre. A Levantei Társaság orvosa 1751-ben a kenyérfogyasztás alapján úgy becsülte, a halottak száma 150 ezer volt. Busbecq 1561 nyarán napi ezer–ezerkétszáz halottról számolt be. Evlija Cselebi szerint II. Szelim szultán idejében (1566–1574) napi háromezer halottat vittek ki Isztambul huszonhét kapuján. Thesszalónikiben 1548-ban a zsidó közösség hétezer tagját vesztette el. Ezek az információk lehetővé tették a járvány elemzését, és a temetések megszervezését.

Nagy gond volt a rengeteg halott eltemetése. Nem volt elég sírásó, koporsó, pap. Justinianus idején a holttesteket bedobták a tengerbe, vagy tömegsírokba temették. Az oszmán időkben senki nem említ tömegsírt; ha nem volt kéznél egyházi ember, elhalasztották a temetést. A muszlimok megmosták a pestises elhunytat is, és lepelbe burkolták. Valóságos iparágak alakultak ki: koporsó-készítő, sírásó, kőfaragó, betegszállító, sirató és halottkísérő. Persze, éppen az ilyen foglalkozású emberek haltak meg tömegesen, s volt eset, hogy az állam a cigányokat kötelezte a pestis áldozatainak eltemetésére (mühimme parancs, Kirklareli, 1572). A szegények költségeinek fedezésében céhek és kegyes alapítványok segítettek. Evlija Cselebi ilyen alapítványokat említ Budáról, és a thesszaloniki zsidó közösségnél is tudunk ilyenről. Eleinte a városfalon belül temettek, később a falon kívül. A temetők II. Bajazid uralkodása idején váltak szét muszlim, ortodox és zsidó temetőkre. A főváros környékén, Perában, Üsküdarban is temettek. A német és a magyar követek nyughelye a Galata és Pera közti temetőben volt. Egy másik hely a cigány halottakat fogadta be. A temetők elhelyezkedése, a sírkövek minősége, faragása sokat elárult a társadalmi különbségekről. A temetőket nemcsak a helyszűke miatt tették a városon kívülre, hanem azért, hogy a holtak miazmája ne fertőzhessen az élőket. A miazma okozta veszély gondolata Galénosztól, és Avicennától származott. Ezért is szabályozták a sírgödör mélységét, és a sír tetejére meszet szórtak.

Az európai utazók sáros, szemetes, kikövezetlen utcákról, állati dögökről számoltak be Isztambulból még a XIX. században is. Ezért alakult ki a „civilizálatlan” oszmán társadalom képe. Holott időnként már a XVI. században is tisztogatták és burkolták az utcákat, takarították a csatornákat, és tiszta vizet biztosítottak a lakosságnak. A vágóhidakat a városfalon kívülre száműzték, a házak között nagyobb távolságokat írtak elő a tűz és a pestis terjedése miatt. Az előkelő rezidenciákat és az európai követségeket az Aranyszarv és a Boszporusz partjára telepítették. Az állam tisztította a fő utakat, a mellékutakat a háztulajdonosokra maradtak. Az erkölcsös viselkedés, a saría igaz útjának követése szintén a jó egészség feltétele volt. Az iszlám hatalom szerint az erkölcsi hanyatlás volt az oka a járványnak, ezért

a prostituáltakat, koldusokat, illegális bevándorlókat, bűnözőket kiűzték a városokból, a borbélyműhelyeket lerombolták. Az oszmán adminisztráció egyaránt ellenőrzést gyakorolt a környezet, az emberi test és az erkölcs fölött.

A törvényhozás terén szintén sokat tett a hatalom a járványok ellenében. Az elnéptelenedett helyeket betelepítették. Ahol kevesen maradtak az élők, elengedték az adót, de szigorúan ellenőrizték az adómentes elitet. Számon tartották a janicsárjelölt gyerekeket. A mühimmékből követni lehet a katonai testületek egészségi állapotát. Az adófizetők veszteségeiről keveset tudunk. Az ő esetükben csak a születés, házasság, válás, betegség, orvosi kezelés és halál esetét jelentette a kádi. Ő ítelt az emberek vitáiban, döntött a diagnózisban és a beteg kezelésében. Előfordult, hogy a páciens a bíró előtt megígérte, hogy sikertelen kezelés után sem fogja az orvost hibáztatni. A járványok felgyorsították a társadalmi rend fenntartását szolgáló technikák kialakítását. A XVI. században új közegészségügyi tudat és gyakorlat alakult ki az oszmán társadalomban.

Nükhet Varlik 1600-ig követte az oszmán pestis-történetet, de a fertőzés súlyosan jelen volt egészen a XIX. század első feléig. Szinte évenként kitört, és néhány évig tartott. Nincs megírva még a XVII. századi járvány oszmán története, és feltáratlanok a betegség helyi történetei és a városi és vidéki járványok különbségei. Vizsgálni kell a bacillus-közvetítők szerepét is. Szükség van még archeológiai, bio- és zooarcheológiai kutatásokra, és a *Y. pestis* DNS-ének felfedezésére. Be kellene vonni a vizsgálatokba a Mongol, a Szafavida és a Habsburg birodalmakat. A pestisjárvány-kutatás egyébként is túlságosan Európa-centrikus.

A kötet végén a 295–325. oldalon nagyon gazdag bibliográfia található, a 327–336. oldalon pedig alapos mutató segíti az olvasót.

Varlik tárgyilagos hangon, az érintettek szenvedéseit alig érintve írta meg könyvét erről a rengeteg életet követelő világjárványról. Álljon itt néhány sor egy magyarországi jelentésből, amely érzékelteti az emberek kétségbeesését, félelmét.

Hódmezővásárhely tanácsának jelentése Békés megye alispánjához, 1738. nov. 20:

„Az infectio közöttünk mégsem szűnik... Akik még életben vagyunk is, minden órán várjuk fejünkre ezt az Isten rettenetes ítéletét, mert annyira elfogytunk, hogy még temető embert is alig kaphatunk... Pusztáinkon ember nem látszik, a szolgák gazdájokat elhagyták... úgy, hogy az ökrök, lovak széjjel az pusztákon bujdosnak, ... Az utcák pedig üresek a lakosoktól, alig látunk egy-két embereket... Az úr Isten eő szent Felsege bő irgalmassága fordítsa el rólunk ezen rettenetes csapást, mert teljességgel elfogyunk, tizenkét napok alatt holtanak meg többen mintegy hét százaknál.”¹

Nükhet Varlik: *Plague and Empire in the Early Modern Mediterranean World – The Ottoman Experience, 1347–1600*. (Pestis és birodalom a kora-újkori Mediterráneumban. Az oszmán tapasztalat, 1347–1600) Cambridge University Press, 2015. 336 o. ISBN: 978-1-108-41277-3

Fodor Mihályné

1 Faragó Tamás: *Bevezetés a történeti demográfiába* [<https://www.tankönyvtar.hu/en/tartalom/tamc>].